

Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΩΣ ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΜΑΡΚΟΥ ΒΑΡΔΑΚΗ

Οί παλαιότεροι αριστοτελιστές¹, ακολουθώντας τή σχολαστική παράδοση, πού είχε υπερτονίσει τό κλειστό χαρακτήρα καί τή μεταφυσική άποψη τοῦ αριστοτελικού «συστήματος», εξέταζαν τή διαλεκτική (Τοπικά) μέ τήν ἐπιφύλαξη, ὅτι πρόκειται γιά μιὰ δευτερεύουσα λογική μέθοδο, πού ἔχει μᾶλλον βοηθητικό χαρακτήρα, γιατί δέν ἐκφράζει τελικά τήν ἀλήθεια, εἴτε μέ τή μορφή ἀποδεικτικῶν προτάσεων (Ἀναλυτικά ὕστερα) εἴτε μέ τή μορφή μεταφυσικῶν ἀποφάνσεων (Μετά τά φυσικά). Ἡ διαλεκτική εἶχε ἐρμηνευθεῖ ὡς μιὰ «λογική τοῦ πιθανοῦ», πού χρησιμοποιοῦσε δηλαδή προτάσεις πιθανές καί κατέληγε σέ πιθανά συμπεράσματα. Ἡ ἐρμηνεία αὐτή: 1) ὑποβάθμιζε τό μεγαλύτερο μέρος τῶν στοιχείων πού συναποτελοῦν τή διαλεκτική μεθοδολογία, πού, ὅπως θα δειχθεῖ παρακάτω, δέν περιορίζεται στό σχηματισμό τυπικῶν μορφῶν συλλογισμοῦ· 2) ἀπέκοπτε τή διαλεκτική μέθοδο ἀπό τίς συγκεκριμένες ἐφαρμογές της μέσα στό αριστοτελικό ἔργο, γιατί ὑπῆρχε ὁ φόβος τῆς ὑποβάθμισης τῶν συμπερασμάτων τους (ὡς «πιθανῶν»)· 3) ἀποθάρρυνε τήν ἔρευνα καί τήν ἀξιοποίηση τῶν Τοπικῶν, πού, παρά τίς συμβολές τῶν τελευταίων ἐτῶν, παραμένει σέ μεγάλο βαθμό ἡ ἀθέατη πλευρά τῆς αριστοτελικῆς Λογικῆς («Ὀργανον»), καί 4) ὀδήγησε σέ παρεξηγήσεις σχετικά μέ τήν ἔννοια τῆς διαλεκτικῆς. Ἐτσι γιά τόν Kant, λ.χ., ἡ διαλεκτική εἶναι «ἡ λογική τοῦ φαινομενικοῦ, τῆς αὐταπάτης», «μία σοφιστική τέχνη πού δίνει στήν ἄγνοια τήν ἐπίφαση τῆς ἀλήθειας»². Ἡ ἀκραία ἀντίδραση τοῦ Hegel ὀδήγησε τή διαλεκτική πίσω στίς ὄντολογικές της διαστάσεις³ καί ἡ μαρξιστική Umstülpung («ἀναποδογύρισμα») διεκδίκησε σταθερότερο περιεχόμενο γιά τή διαλεκτική, διατηρώντας ὁμως τό γενικό χαρακτήρα τῶν ἐγελιανῶν ἀξιώσεων.

Ἡ ἀποκατάσταση τῆς αριστοτελικῆς διαλεκτικῆς εἶναι μιὰ ἐπίπονη καί πολυδιάστατη προσπάθεια, πού γίνεται τίς τελευταῖες δεκαετίες ἀπό πολλές κατευθύνσεις. Ὁ I. M. Le Blond⁴ ὑποστήριξε πρῶτος τό θετικό χαρακτήρα τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, πού ξεκινᾷ μέν ἀπό «ἐνδοξα» (γνώμες γενικοῦ κύρους) καί ὄχι ἀπό ἀναγκαίως ἀληθεῖς προτάσεις, ἀλλά ἀποτελεῖ καθ' ἑαυτήν μιὰ σοβαρή γνωστική προσπάθεια. Τά «ἐνδοξα» δέν πρέπει νά ἐρμηνευθοῦν ὡς τό «ἀπλῶς φαινομενικό», ἀλλά ὡς τό «φαίνεσθαι τῆς ἀλήθειας», πού δέν ἔχει ἀκόμη πλήρως ἐπιβεβαιωθεῖ. Ἡ διαλεκτική βασίζεται μέν στή χρήση τῆς γλώσσας, ἀλλά συνδέεται καί μέ τήν ἐπαγωγή. Σ' ἕνα μικρό, ἀλλά μέ μεγάλη ἐπιρροή, ἄρθρο του⁵, προχωράει ὁ P. Wilpert παραπέρα, ὑποστηρίζοντας ὅτι «ἡ ἐπιστήμη στήν αὐστηρά ἀποδεικτική της μορφή εἶναι ἡ ἔκθεση συστηματοποιημένης γνώσης βάσει αἰτιολογημένων συναρτήσεων, ἐνῶ ἡ διαλεκτική εἶναι ἡ ἴδια «ἡ ὁδός τῆς ἔρευνας» (der Weg der Forschung), ἡ εξέταση τῶν ὑπέρ καί τῶν κατά, πού χρησιμοποιεῖ τήν ἐπαγωγή, ξεκινώντας ἀπό δεδομένα, πού θεωροῦνται πιθανά, ὄχι ἀκόμη ἐπιβεβαιωμένα» (σ. 255). Τόν ἐπιστημολογικό χαρακτήρα τῆς διαλεκτικῆς τονίζει καί ὁ P. Aubenque⁶, πού διαπιστώνει, ὅτι ἡ ἀντιπαράθεση Ἀναλυτικῆ-Διαλεκτικῆ εἶναι λαθεμένη, ἀφοῦ οἱ συλλογιστικοί τύποι τῶν Ἀναλυτικῶν προτέρων ἀποτελοῦν τήν κοινή βάση καί γιά τούς ἀποδεικτικούς καί γιά τούς διαλεκτικούς συλλογισμούς⁷. ἡ μόνη ἀντιπαράθεση ἀφορᾷ τό περιεχόμενο

τῶν ἰδίων τῶν προτάσεων, πού, ἐνῶ στὸν ἀποδεικτικό συλλογισμό (Ἄναλ. ὕστερα) εἶναι ἀναγκαίως ἀληθεῖς, στὸ διαλεκτικό συλλογισμό (Τοπικά) εἶναι «ὑπὸ αἵρεσιν» ἀληθεῖς, δηλ. μέχρι ἐπιβεβαιώσεως (σ. 15). «Ἡ διαλεκτικὴ ὄχι μόνο δέν ἀντιπαρατίθεται στὴν ἐπιστήμη, ἀλλὰ μοιάζει νὰ εἶναι ἡ μήτρα, ἀπὸ ὅπου πηγάζει ἡ ἐπιστήμη μέ μιὰ διαδικασία ἐξειδίκευσης» (σ. 16). Αὐτὴ τὴν ἀποψη ἐξηγεῖ ὁ P. Aubenque πρὸ συγκεκριμένα: ὅλες οἱ ἐπιστῆμες βασίζονται εἴτε σέ κοινές εἴτε σέ ιδιαίτερες ἀρχές, πού εἶναι ἀναπόδεικτες καὶ ἀταπόδεικτες (ἐμφανεῖς). Ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη δέν μπορεῖ νὰ μιλήσει ἀὐθεντικά γι' αὐτές τίς ἀρχές, δηλαδή γιὰ τὰ θεμέλιά της: ἐδῶ ἐπεμβαίνει ἡ διαλεκτικὴ, πού χρησιμοποιώντας τὴν «ἀπορητικὴ» διαδικασία καταλήγει σέ συμπεράσματα πού εἶναι «εὐλογα» (σ. 23-4), ἀποτελοῦν δηλαδή «εὐλογες συμβάσεις», στίς ὁποῖες συμπίπτουν οἱ γνῶμες τῶν ἀνθρώπων, καὶ εἰδικά τῶν «φρονίμων». Ἡ ἀὐθεντία τῆς ἐπιστῆμης ἀνάγεται τελικά στὸ ἐπιχείρημα τῆς ἀὐθεντίας τῶν «φρονίμων» καὶ στὴν ἀναγνωρισμένη οἰκειότητά τους μέ τό «εὐλογον».

Βασιζόμενος στὸν P. Aubenque καὶ τὸν E. Weil⁸ (πού τόνισε ὅτι ἡ διαλεκτικὴ, ὅπως καὶ τὰ Ἄναλυτικά, ἔχει τεχνικό χαρακτήρα, καὶ δέν μπορεῖ ν' ἀξιολογεῖται ἀποκλειστικά ἀπὸ τό γνωστικό της πλαίσιο, ὅπως ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη) προχωρεῖ ὁ E. Berti⁹ σέ μιὰ ἐκτεταμένη ἔρευνα τῶν σχέσεων διαλεκτικῆς-ἐπιστῆμης καὶ διαλεκτικῆς-φιλοσοφίας. Κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος εἶναι χρησιμὴ α) «πρὸς γυμνασίαν», β) «πρὸς τὰς ἐπιτεύξεις» καὶ γ) «πρὸς τὰς κατὰ φιλοσοφίαν ἐπιστῆμας... ἐξεταστικὴ γάρ οὖσα, πρὸς τὰς ἀπασῶν τῶν μεθόδων ἀρχάς ὁδὸν ἔχει» (Τοπικά Α2). Ὁ E. Berti ἐρμηνεύει τὴν περίπτωση γ), ὅπως καὶ ὁ Aubenque, ὡς τὴν ἐπιστημολογικὴ λειτουργία τῆς διαλεκτικῆς: ἡ διαλεκτικὴ δέν εἶναι γνωστικὴ τῶν ἀρχῶν τῶν ἐπιστημῶν, εἰσάγει ὁμως στή γνώση τους, προετοιμάζοντας τό ἔδαφος, ἀπαλλάσσοντάς το ἀπὸ ἀντιφάσεις καὶ λάθη (σ. 50). Ἡ ἀξία τῆς διαλεκτικῆς ἔγκειται λοιπὸν στὸν τεχνικο-μεθοδολογικο-κριτικό της χαρακτήρα. Ὁ E. Berti ὑπερβαίνει πάντως τὰ ὄρια τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου, ὅταν μιλάει γιὰ «ποιητικὴ δύναμη» (*una facoltà poetica*, σ. 52 κ.έ.). Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὀρίζει τὴν κριτικὴ λειτουργία τῆς διαλεκτικῆς κυρίως ὡς «διαδικασία ἀναιρέσεων, ἐλέγχων» (σ. 55, σ. 66), πού ἰσχύει μόνο στὰ στενότερα πλαίσια τῶν Σοφιστικῶν ἐλέγχων. Ἰδιαίτερα χρησιμὴ εἶναι ἡ ἀπόδειξη ὅτι στὸ Γ τῶν Μετὰ τὰ φυσικά ἡ ὑπεράσπιση τῆς ἀρχῆς τῆς ἀντιφάσεως ἀπὸ τὸν Ἄριστοτέλη ἔχει διαλεκτικό χαρακτήρα. Αὐτὴ ἡ τόσο σημαντικὴ, τόσο γιὰ τὴ λογικὴ ὅσο καὶ γιὰ τό σύνολο τῆς φιλοσοφίας, ἀρχὴ στὴν οὐσία δέν ἀποδεικνύεται παρά μόνον στηρίζεται μέσω μιᾶς ἀπορητικῆς διαδικασίας, πού ἀπλῶς ἀρνεῖται (ἀναιρεῖ) τὴν ἀρνηση τῆς ἀρχῆς τῆς μὴ ἀντιφάσεως (σ. 69-75).

Οἱ θετικὲς αὐτές συμβολές τῶν ἐρευνητῶν, στίς ὁποῖες πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ ἔρευνες μέ φιλολογικὸ χαρακτήρα¹⁰ καὶ οἱ τοποθετήσεις πολλῶν φιλοσοφικῶν ἐρμηνειῶν¹¹, εἶναι ἐν τούτοις μᾶλλον ὑποδείξεις γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἔρευνα, παρά οὐσιαστικὴ ἀνασύνθεση τῆς ἀριστοτελικῆς διαλεκτικῆς, πράγμα πού εἶναι συνείδηση κοινὴ στίς πρὸ πρόσφατες μελέτες. Ἔτσι, ὁ F. Solmsen¹², π.χ., ἀντιπαρατιθέμενος, στὸν W. Wieland¹³, πού ἐρμηνεύει τίς ἀριστοτελικές ἀρχές ὡς τόπους, ἐπισημαίνει ὅτι ἡ χρῆση τῶν τόπων, ὅπως ὁ Ἄριστοτέλης τοὺς ἐννοεῖ στὰ Τοπικά, σέ διαλεκτικὲς ἐπιχειρηματολογίες, πού ἀφοροῦν τίς ἀρχές τῶν ἐπιστημῶν, πρέπει νὰ γίνῃ ἀντικείμενο ιδιαίτερης ἔρευνας. Καὶ γενικεύοντας τονίζει: «The extent to which Aristotle actually uses τόπος in his scientific treatises has not yet been sufficiently explored». Οἱ τόποι ὁμως δέν ἐξαντλοῦν τὴ διαλεκτικὴ μεθοδολογία. Τό οὐσιαστικὸ ἔργο

είναι ή θεωρητική ανασύνθεση όλων τῶν στοιχείων τῆς διαλεκτικῆς μεθοδολογίας σέ συνεχή σύγκριση μέ τή χρήση τους στά ἐπί μέρους ἀριστοτελικά ἔργα. Αὐτό τό ἔργο βρίσκεται μόλις στήν ἀρχή του. Ὁ W. Wieland, π.χ., ἐνῶ ὑποστηρίζει τό ἀνέφικτο τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἰδανικοῦ τῆς ἀποδεικτικῆς ἐπιστήμης στή Φυσική, καί ταυτίζει διαλεκτική μέθοδο καί ἐμμονή στήν περιοχή τῆς «δόξας» (πράγμα πού ἀποτελεῖ μή νόμιμη ἐρμηνεία, ἀφοῦ ἀποφεύγει νά ἐπισημάνει τή διαφορά ἐνδόξων-δόξας), τονίζει ἐν τούτοις σωστά ὅτι τά ρητορικά καί διαλεκτικά στοιχεῖα τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου πρέπει ν' ἀποτελέσουν τή βάση γιά μιὰ μορφολογική ἀνάλυση, πού, συνδυάζοντας λογική ἀνάλυση τῶν ἐπιχειρημάτων καί γλωσσική ἀνάλυση, θά ἔδινε τίς βάσεις γιά κάθε περαιτέρω ἐρμηνεία καί ἀξιολόγηση¹⁴. Αὐτό τό αἶτημα παραμένει ὡς σήμερα ἀνεκπλήρωτο, γιατί μεταξύ τῶν ἄλλων προϋποθέτει τεράστια δουλειά σέ θεωρητικό ἐπίπεδο (κυρίως στά Τοπικά καί στή Ρητορική), πρὶν ἀναλυθοῦν ἄλλα κείμενα (λ.χ. τά Ἠθικά Νικομάχεια). Στή νέα σειρά «Der neue Überweg», τόμος 3, ὁ H. Flashar, στὸν πιό ὀλοκληρωμένο καί πρόσφατο (1983) ἀπολογισμό τοῦ συνόλου τῶν ἀριστοτελικῶν ἐρευνῶν, πού διαθέτομε, τονίζει (σ. 328): «eine neue Untersuchung über das Verhältnis von Topik und Ethik ist ein dringendes Desiderat»¹⁵ (=«μία νέα ἔρευνα γιά τή σχέση Τοπικῶν καί Ἠθικῆς εἶναι μία κατεπείγουσα ἀνάγκη»). Πῶς δημιουργήθηκε αὐτή ἡ ἀνάγκη, πού ἀφορᾷ βέβαια καί τή σχέση Τοπικῶν καί Πολιτικῶν καί πῶς θά ἔπρεπε νά καλυφθεῖ, εἶναι κάτι πού ἐδῶ μόνο μέ πολύ συνοπτικό τρόπο μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ.

Ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει ρητά στά Ἠθικά Νικομάχεια (H1,114562-7) τή μέθοδο τῆς «πολιτικῆς φιλοσοφίας» ἢ τῆς «περί τά ἦθη πολιτικῆς», ὅπως συχνά τήν ὀνομάζει,¹⁶ πού συμπεριλαμβάνει αὐτά πού ἐμεῖς σήμερα ὀνομάζουμε ἠθική καί κοινωνική ἢ πολιτική φιλοσοφία:

«δεῖ δ' ὡσπερ ἐπί τῶν ἄλλων, τιθέντας τά φαινόμενα καί πρῶτον διαπορήσαντας οὕτω δεικνύναι μάλιστα μὲν πάντα τά ἐνδοξα περί ταῦτα τά πάθη, εἰ δέ μή, τά πλεῖστα καί κυριώτατα· ἐάν γάρ λύηται τε τά δυσχερῆ καί καταλείπηται τά ἐνδοξα, δεδειγμένον ἂν εἶη ἱκανῶς».

Τά «ἐνδοξα» ἀποτελοῦν τίς προτάσεις, τῶν ὁποίων τό περιεχόμενο ἐξετάζει ὁ φιλόσοφος καί εἴτε τό ἀποδέχεται ὅπως ἔχει, εἴτε τό τροποποιεῖ καί τό ἀναμορφώνει ἐντάσσοντάς το στά δικά του πλαίσια, εἴτε τό ἀπορρίπτει. Καί τά δικά του συμπεράσματα ὁμοῦς εἶναι «ἐνδοξα», ὑπό τήν προϋπόθεση ὅτι γίνονται δεκτά ὡς σαφεῖς καί αἰτιολογημένες γνῶμες. Μέ βάση αὐτό καί ἄλλα χωρία (βλ. καί 1094619 κ.έ. γιά τήν ἀδυναμία νά ἐπιτευχθεῖ μαθηματική ἀκρίβεια στό χῶρο τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, πράγμα, πού συνεπάγεται τόν ἀποκλεισμό τοῦ ἀποδεικτικοῦ συλλογισμοῦ) μπορεῖ κανεῖς νά ἰσχυριστεῖ ὅτι Ἠθικά καί Πολιτικά εἶναι διαλεκτικές πραγματεῖες. Αὐτό τοῦλάχιστον ὑποστήριξε ὁ J. Burnet ἤδη τό 1900 στό σχολιασμό τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων¹⁷. προσέκρουσε ὁμοῦς σέ ἀντιδράσεις, πού διαρκοῦν ὡς σήμερα¹⁸, χωρίς καί νά δίνουν μία σαφή ἐναλλακτική λύση. Οἱ R.A. Gauthier—J. Y. Jolif¹⁹, π.χ., παραθέτουν μία ἐρμηνεία πού ὑπερτονίζει τό συνολικό προσανατολισμό τῆς ἀριστοτελικῆς Ἠθικῆς πρὸς τήν contemplatio («θεωρία») καί, ἐνῶ ἀπορρίπτουν τή διαλεκτική ἐρμηνεία τοῦ J. Burnet, δέν προχωροῦν σέ πορίσματα, πού νά ἀφοροῦν τή μέθοδο καθ' ἑαυτήν. Μιά ἰσορροπημένη λύση προτείνει ὁ I. Düring²⁰:

Ἡ ἀριστοτελική Ἠθική εἶναι βασικά διαλεκτική, ἀλλά ἡ παραίτηση ἀπό τήν μαθηματική ἀκρίβεια δέν σημαίνει ἔλλειψη ἀκρίβειας στήν ἐπιχειρηματολογία. Ἡ μέ-

θοδος τῆς Ἠθικῆς δέν εἶναι οὔτε καθαρά παραγωγική οὔτε καθαρά ἐπαγωγική. Ὁμοια συμβιβαστικός εἶναι ὁ G. Bien, πού, ὑποστηρίζοντας τίς θετικές πλευρές τῆς διαλεκτικῆς διαδικασίας πού βασίζεται στά «ἐνδοξα», χαρακτηρίζει τή μέθοδο τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας ὡς συνδυασμό «ἐρμηνευτικῆς τοπικῆς καί παραγωγικῆς ἀποδεικτικῆς διαδικασίας»²¹. Ἡ ἀσάφεια καί ἡ ἀμηχανία αὐτῶν τῶν συμβιβασμῶν εἶναι σαφεῖς²².

Οἱ ἐρευνητές, πού προαναφέραμε ὅτι προσπάθησαν νά προβάλλουν τίς πραγματικές διαστάσεις τῆς ἀριστοτελικῆς διαλεκτικῆς, δέν διατηροῦν ἀμφιβολίες, ὅτι αὐτή ἡ μέθοδος χρησιμοποιεῖται τόσο στήν Ἠθική ὡς καί στά Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλη²³. Ἰδιαίτερα, ὅσον ἀφορᾷ τά Πολιτικά, ὑπάρχει μέν διατυπωμένη ἡ θέση, ὅτι πρόκειται γιά διαλεκτική πραγματεία, ἀλλά συγκεκριμένη ἐρευνα δέν ὑπάρχει, καί ἡ σύγχυση ἐπιτείνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι τό θέμα δέν ἔχει οὔτε γιά τά Ἠθικά διευκρινισθεῖ, γιατί τά πορίσματα γιά Ἠθική καί Πολιτική θά ἔπρεπε νά εἶναι ἐνιαῖα. Ὁ γνωστός σχολιαστής τῶν Πολιτικῶν W. L. Newman²⁴ θεωρεῖ ὅτι ἡ πολιτική ὡς πρακτική ἐπιστήμη κινεῖται κατ' ἀνάγκην στό χῶρο τῶν «καθ' ἕκαστα ὄντων» καί δέν μπορεῖ νά διεκδικήσει ἀπόλυτη ἀκρίβεια, ἀλλά στηρίζεται τελικά στή γνώμη τῶν «φρονίμων», πού βασίζεται βέβαια στήν ἐμπειρία. Γενικά ὁ πολιτικός λόγος κινεῖται στό χῶρο τοῦ «ἐνδεχομένου καί ὡς ἐπί τό πολύ». Πιό διεξοδικός εἶναι ὁ E. Barker²⁵ πού χαρακτηρίζει τή μέθοδο τῶν Πολιτικῶν ὡς α) διαλεκτική (στό βαθμό πού βασίζεται σέ ἐνδοξα), β) ἀπορητική καί γ) ἀναλυτική. Τίς ἀπόψεις τῶν Τοπικῶν καί τῆς διαλεκτικῆς μέθοδο τοῦ Ἀριστοτέλη διεκδίκησε ἐκ νέου ὡς βάση γιά μιᾶ ριζική ἀναμόρφωση τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας ὁ W. Hennis σε ἕνα σημαντικό του βιβλίο²⁶, πού εἶχε μεγάλη ἐπιρροή. Κατά τόν Hennis πρέπει νά γίνει ξανά συνειδητός ὁ «τοπικός» χαρακτήρας τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης (σ. 92). Ἡ γλώσσα τῆς πολιτικῆς χάνει σέ ἰκανότητα ἀρθρωσης, γιατί δέν ἐρευνῶνται τά ὄρια καί ἡ χρήση της. Μέ τή βοήθεια τῶν Τοπικῶν θά μποροῦσε, λ.χ., νά ἐρευνῶνται τά ὄρια καί ἡ χρήση της. Μέ τή βοήθεια τῶν Τοπικῶν θά μποροῦσε, λ.χ., νά ἐρευνηθεῖ γόνιμα ἡ συνάφεια ὀλοκληρωτισμοῦ καί γλώσσας (σημ. 269). Ἡ ἰκανότητα γιά κοινές διαβουλεύσεις, γιά διάλογο καί ἐπικοινωνία, πού εἶναι οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς δημοκρατίας, θά μποροῦσε νά διατηρηθεῖ καί νά ἐνισχυθεῖ μέ τήν ἐπαναβίωση τῆς ἀριστοτελικῆς διαλεκτικορητορικῆς μεθόδου τῆς πολιτικῆς (σ. 114-5), γιατί γενικά ἰσχύει ὅτι ἡ πολιτική σκέψη εἶναι διαλεκτική σκέψη, δηλαδή ἐξετάζει, ἀναιρεῖ ἢ στηρίζει ἐπιχειρήματα (σ. 116) καί οἱ πολιτικές κρίσεις δέν εἶναι ἀποδεικτικές (ἀναγκαίως ἀληθεῖς), ἀλλά διαλεκτικές κρίσεις, πού μποροῦν νά γίνουν μόνο ὡς «ἐνδοξα» (γνώμες μέ γενικό κύρος) ἀποδεκτές (σ. 117). Ἡ προσπάθεια τοῦ W. Hennis εἶναι ἀκόμη ἐν τῷ γίγνεσθαι, καί παρ' ὄλο πού συναντᾷ ἀντιδράσεις, εἴτε ἀπό τόν φόβο τῶν συντηρητικῶν ἀριστοτελιστῶν ὅτι θά ἐπικρατήσῃ ἡ «πιθανοκρατία» στό χῶρο τῶν πολιτικῶν κρίσεων²⁷ εἴτε ἀπό τίς ἀντιρρήσεις ὀρισμένων θετικιστῶν, πού δέν βλέπουν, πῶς μποροῦν νά ἐπανεισαχθοῦν στήν πολιτική γλώσσα οἱ ἀξιολογικές καί δεοντικές κρίσεις²⁸, ἔχει προκαλέσει ἕνα ἐντονο ἐνδιαφέρον γιά τό πραγματικό νόημα καί τήν ἀξία τῶν Τοπικῶν καί γιά τίς δυνατότητες ἀναβίωσης τῆς γνήσιας ἀριστοτελικῆς διαλεκτικῆς, μετά τήν παραφθορά τῆς ἐννοίας τῶν τόπων στή μετά τήν Ἀναγέννηση περίοδο (ὅποτε κυριάρχησε ἡ φιλολογική ἐννοια τῶν «κοινῶν τόπων» ἢ καί τῶν «κοινοτοπιῶν»)²⁹.

Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα, ἂν καί κατά πόσον ἡ διαλεκτική μέθοδος εἶναι ἡ μέθοδος τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας στόν Ἀριστοτέλη δέν μπορεῖ, κατά τή γνώμη μου, νά ἀρκεσθεῖ στά ὑπό κρίση κείμενα, ἀλλά πρέπει νά ξεκινήσει ἀπό τίς προϋποθέσεις πού ὑπάρχουν ἤδη στήν ὑπό διαμόρφωση διαλεκτική μέθοδο. Πρέπει δηλαδή νά ἐξετασθεῖ κατ' ἀρχήν, ἂν ὁ Ἀριστοτέλης διαμορφώνοντας στήν πρώιμή του περίοδο τή διαλεκτική μέθοδο, προβλέπει καί προετοιμάζει τά στοιχεῖα ἐκεῖνα, πού θά ἀπαιτοῦνταν ιδιαίτερα στίς ἠθικές καί πολιτικές του πραγματεῖες. Ἡ θέση πού θά ὑποστηριχθεῖ παρακάτω, μέ βάση ὀρισμένα μόνο σημεῖα τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου, εἶναι ὅτι σ' αὐτό τό ἐρώτημα πρέπει νά δοθεῖ θετική ἀπάντηση. Ὁ περιορισμένος χῶρος δέν μοῦ ἐπιτρέπει ν' ἀναφερθῶ σέ ἄλλα μεθοδολογικά στοιχεῖα τῶν Τοπικῶν (ὀρισμοί, διαιρετική μέθοδος, ἔντασις, ἀναίρεσις κ.ἄ.), οὔτε στή σύνδεση γενικά αὐτῶν τῶν στοιχείων μέ τά Ἀναλυτικά καί τή Ρητορική καί στήν ἐφαρμογή τους σέ συγκεκριμένα κείμενα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Τά ὅσα ἐκτίθενται παρακάτω δέν ἀποτελοῦν ἐπίσης παρά γενικά πλαίσια, ἢ σημεῖα ἀφετηριακά, γιά τήν παραπέρα ἔρευνα καί μορφολογική ἀνάλυση τῶν κειμένων. Ἐκεῖνο πού πρέπει νά γίνει σαφές εἶναι ὅτι ἡ συζήτηση γιά τή διαλεκτική μέθοδο στήν πρακτική φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη προϋποθέτει τόσο τήν εἰδική μελέτη καί ἀνασύνθεση τῆς μεθόδου, ὅπως αὐτή μορφοποιεῖται στά θεωρητικά ἔργα (Ἀναλυτικά πρότερα, Τοπικά, Ρητορικά κ.ἄ.), ὅσο καί τήν εἰδική ἀνάλυση τῶν κειμένων (Ἠθικά, Πολιτικά), πού πρέπει νά βασισθεῖ σ' αὐτή τήν ἀνασύνθεση.

Α'. Ἐνδοξα

Τά Τοπικά πραγματεύονται τήν τεχνική τοῦ προφορικοῦ φιλοσοφικοῦ διαλόγου. Ἡ τεχνική αὐτή πρακτικά ἐπεκτείνεται καί στό γραπτό λόγο, ὅπου διεξάγεται «διάλογος» (ἀντιπαράθεση, κριτική, διασάφηση, ἀποδοχή) μέ τίς ιδέες τῶν προγενεστέρων φιλοσόφων ἢ μέ αὐτό πού ἰσχύει ὡς «κοινή γνώμη»³⁰. Ἡ ἀριστοτελική διαλεκτική δέν εἶναι σύστημα, ἀλλά μέθοδος. Δέν ξεκινᾷ, ὅπως στόν Πλάτωνα, μέ δεσμευτικές θέσεις γιά τά ὄντα (θεωρία ἰδεῶν) καί γιά τήν ἀληθινή γνώση³¹, ἀλλά προσφέρεται ὡς γενική μέθοδος μέ τεχνικό, λειτουργικό χαρακτήρα καί σκοπό³². Δέν διεκδικεῖ δηλαδή τό προνόμιο, ὅτι μόνη αὐτή βασίζεται σέ ὄντολογικές προϋποθέσεις ἀπολύτου κύρους οὔτε ὅτι μόνη αὐτή ὀδηγεῖ σέ ὀριστικές ἀλήθειες, ἀλλά ἰσχυρίζεται, ὅτι ἀναπτύσσει «τήν δύναμιν τοῦ συλλογίζεσθαι περί παντός τοῦ προτεθέντος προβλήματος ἐξ ἐνδόξων» (Τοπ. 100a19-20). Αὐτή ἡ «διαλεκτική δύναμις» βασίζεται βέβαια σέ συγκεκριμένες λογικές διαδικασίες καί ἔννοιες (διαιρετική μέθοδος, ὀρισμοί, γένος, ἴδιον, εἶδος, διαφορά, συμβεβηκός, τόποι, ἐπαγωγή, συλλογιστικά σχήματα, ἀπορεῖν, ἔλεγχος, ἔνστασις, ἐπιχείρημα), οἱ ὁποῖες μέ τή σειρά τους συνδέονται πρός τίς γνωστές ἀρχές τῆς τυπικῆς Λογικῆς (ὅπως ἡ ἀρχή τῆς μή ἀντιφάσεως).

Αὐτό πού συχνά τονίζει ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ἡ γενικότητα («πολυλειτουργικότητα») τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου. Ἐκτός ἀπό τό χωριό πού παραθέσαμε (Τοπ. 100a19-20) γίνεται σαφές καί ἀπό τά χωρία: 101b3-4 («ἐξεταστική γάρ οὔσα (ἐνν. ἡ διαλεκτική) πρός τάς ἀπασῶν τῶν μεθόδων ἀρχάς ὁδόν ἔχει»), 105b19!«25 (ὑπάρχουν τρία εἶδη διαλεκτικῶν προβλημάτων καί προτάσεων: ἠθικά, λογικά προτάσεις εἰσί...)³³, ὅτι καί οἱ προτάσεις τῆς ἠθικῆς καί τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας³⁴ ἐξ ἀρχῆς

ὕπαγονται στή δικαιοδοσία τοῦ διαλεκτικοῦ καί μποροῦν ὡς «ἐνδοξα» νά ἀποτελέσουν τίς προκείμενες ἢ τά συμπεράσματα διαλεκτικῶν συλλογισμῶν³⁵.

Τά «ἐνδοξα» ὀρίζονται ἀπό τόν Ἄριστοτέλη ὡς ἐξῆς: «ἐνδοξα δέ τά δοκοῦντα πᾶσιν ἢ τοῖς πλείστοις ἢ τοῖς σοφοῖς, καί τούτοις ἢ πᾶσιν ἢ τοῖς πλείστοις ἢ τοῖς μάλιστα γνωρίμοις καί ἐνδόξοις» (Τοπ. 100b21-23).

Ὡς προσεχές γένος αὐτοῦ τοῦ ὀρισμοῦ χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος «τά δοκοῦντα», πού δέν ἔχει τεχνική φιλοσοφική σημασία, ἀλλά παραπέμπει μᾶλλον στήν καθημερινή χρήση τοῦ ὄρου (=γνώμες, ἀντιλήψεις, ἀπόψεις). Ὁ Ἄριστοτέλης δέν ἀποφεύγει τυχαῖα τόν πλατωνικό ὄρο «δόξα», πού ἔκφραζε τήν ὑποκειμενική κυρίως γνώμη καί ἦταν βεβαρημένος μέ ἀρνητικά συμπαραδηλούμενα. Ὁ ὄρος «ἐνδοξα» ἔκφράζει ἀντίθετα εἴτε μία ποσοτική («πᾶσιν ἢ τοῖς πλείστοις») εἴτε μία ποιοτική («τοῖς σοφοῖς» — «τοῖς μάλιστα γνωρίμοις καί ἐνδόξοις») ὑπεροχή μέσα στόν κόσμο τῶν γνωμῶν. Ὅχι ὁποιαδήποτε ὑποκειμενική γνώμη, ἀλλά ἐκείνη πού ἔκφράζει τήν κοινή συναίνεση τῆς μεγίστης πλειονοψηφίας εἴτε τήν ἀποψη τῶν ἐπιφανεστέρων εἰδικῶν σέ ἓνα τομέα, μπορεῖ νά ἰσχύσει ὡς «ἐνδοξον». Σ' αὐτή τή διπλή τους ὑπεροχή ὀφείλουν τήν ἰσχύ τους τά «ἐνδοξα», πού συμπεριλαμβάνονται στούς διαλεκτικούς συλλογισμούς: γίνονται πιστευτά καί δεκτά ἀπό τόν συνομιλητή. Ἔτσι ἡ ἀριστοτελική διαλεκτική βρίσκεται στό μέσον, μεταξύ πλατωνικοῦ δογματισμοῦ καί σοφιστικοῦ ὑποκειμενισμοῦ. Χωρίς νά ἐγείρει τήν ἀξίωση ὅτι ἀποτελεῖ τήν κορυφή στό δρόμο πρός τή σίγουρη, ἀπόλυτη ἀλήθεια τῶν ἰδεῶν, δέν παραιτεῖται ἀπό τή δυνατότητα τῆς λογικῆς θεμελιώσεως καί τοῦ λογικοῦ ἐλέγχου τῶν ἐπιχειρημάτων καί τῶν θέσεων, πού μᾶς ὀδηγεῖ σέ συγκεκριμένα συμπεράσματα. Στόν Πλάτωνα χρησίμευαν οἱ ἰδέες ὡς τελική ἐγγύηση καί θεμέλιο τῆς γνώσης. Ἀπορρίπτοντας τή θεωρία τῶν ἰδεῶν ὁ Ἄριστοτέλης ἀναζητεῖ ἄλλους ἐγγυητές: τήν κοινή συναίνεση, τή γνώμη τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων καί τῶν σοφῶν. Εἰδικά στόν τομέα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, σέ θέματα ὅπως «τί εἶναι προτιμώτερο ἀνάμεσα σέ δύο ἀξίες» (Τοπ. 116a13-18), ἡ ἀπάντηση εἶναι: «καί ὁ μᾶλλον ἂν ἔλοιτο ὁ φρόνιμος ἢ ὁ ἀγαθός ἀνὴρ ἢ ὁ νόμος ὁ ὀρθός ἢ οἱ σπουδαῖοι περί ἕκαστα αἰρούμενοι ἢ τοιοῦτοί εἰσιν ἢ οἱ ἐν ἑκάστῳ γένει ἐπιστήμονες...». Αὐτοί οἱ φρόνιμοι, ἀγαθοί, σπουδαῖοι, ἐπιστήμονες εἶναι φορεῖς «ἐνδόξων», δηλ. ἀξιῶν, ἀντιλήψεων καί κανόνων, πού ἀποτελοῦν τήν ἔσχατη θεμελίωση ἑνός διαλεκτικοῦ ἐπιχειρήματος, καί συνεπῶς τῶν σχετικῶν ἀποφάσεων καί πράξεων. Χωρίς νά ἀρνεῖται τόν ἀντικειμενικό προσδιορισμό τοῦ «αἰρετώτερου» ὁ Ἄριστοτέλης δικαιώνει τήν ἐπίκληση τῆς γνώμης τῶν ἐπιστημόνων καί τῶν σπουδαίων στή διάρκεια τῆς διαλεκτικῆς ἐπιχειρηματολογίας³⁶, πράγμα πού προδικάζει τή χρήση τῆς διαλεκτικῆς στήν πρακτική του φιλοσοφία. Ἀναφέρω δύο βασικά παραδείγματα:

1) Τό ἀγαθόν ὀρίζεται ὡς εὐδαιμονία, ἐπειδή μεταξύ τῶν ἄλλων «ὁμολογούμενον φαίνεται» (Ἠθ. Νικομ. Α 6-7). Σέ ἀντίθεση πρός τόν Πλάτωνα, πού ζητώντας τό ἀγαθόν σέ μαθηματικές ἔννοιες, προσέκρουσε στήν κοινή περί ἀγαθοῦ ἀντίληψη καί φάνηκε νά παραδοξολογεῖ, ὁ Ἄριστοτέλης προτιμᾷ νά ξεκινήσει ἀπό τό κοινό περί τῶν ἀξιῶν αἶσθημα, πού ἔχει ἡ πλειονοψηφία τῶν ἀνθρώπων, νά τό θεματοποιήσει καί ἐκθέσει φιλοσοφικά, ἐντάσσοντάς το στό δικό του φιλοσοφικό σύστημα (τελεολογία).

2) Ἡ ἀρετή ὀρίζεται ὡς «ἕξις προαιρετική ἐν μεσότητι οὕσα τῇ πρός ἡμᾶς ὀρι-

σμένη λόγω...» (1106b36-1107a). Ἀμέσως προστίθεται: «...καί ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν...». Ὁ ὀρισμός αὐτός εἶναι συνέπεια τῆς πρώιμης διαλεκτικῆς ἀντίληψης γιά τόν ὀρισμό τῶν ἀξιῶν: εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά καταφύγουμε στόν «φρόνιμο», γιά τή συγκεκριμένη καθ' ἕκαστον διατύπωση τοῦ ἠθικά ὀρθοῦ καί τοῦ δέοντος. Ἡ γνώμη του ἔχει κύρος ὡς «ἐνδοξον». Γενικά στήν ἀριστοτελική ἠθική φορέας τῶν ἠθικῶν κανόνων εἶναι ὁ «φρόνιμος» ἢ ὁ «σπουδαῖος»³⁷ καί αὐτή ἡ ἀνθρωπονομική ἀντίληψη ἀποφεύγει τόσο τήν «ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθεια» τοῦ μεταφυσικῆς χροιάς ἠθικοῦ λόγου, ὅσο καί τά ἀδιέξοδα τῆς Σοφιστικῆς. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά ἡ διαλεκτική ὑφή τῶν ἐπιχειρημάτων συνάπτεται πρός τή μὴ ἀφηρημένη, προφιλοσοφική στιγμή τοῦ ἠθικοῦ λόγου, ὅταν ἡ ἀμεσότητα τῆς γλώσσας νοηματοδοτεῖ τίς ἀξιολογικές καί δεοντολογικές κρίσεις³⁸. Ἡ σύνδεση τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς θεωρίας μέ αὐτήν τήν προφιλοσοφική στιγμή εἶναι σύνδεση τῆς θεωρίας μέ τήν πράξη, ἢ σύνδεση τοῦ νοήματος τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου μέ τό νόημα τοῦ προφιλοσοφικοῦ ἠθικοῦ λόγου. Στό βαθμό πού οἱ ἀξιολογικές καί δεοντικές προτάσεις τοῦ φιλοσόφου δέν εἶναι ξεκομμένες ἀπό αὐτή τους τήν πηγή μποροῦν νά πείσουν ὅτι ἔχουν νόημα, γιὰτί τό ἀντλοῦν ἀπό τή χρήση τους στήν πράξη.

Β'. Ἀνάλυση τῶν σημασιῶν τῶν λέξεων

Στά κεφάλαια Α13-Α18 τῶν Τοπικῶν περιγράφει ἐκτενέστερα ὁ Ἀριστοτέλης τά μέσα, τίς τεχνικές, πού πρέπει νά κατέχει ὁ διαλεκτικός, γιά νά προετοιμάζει τούς συλλογισμούς του:

«τά δ' ὄργανα δι' ὧν εὐπορήσομεν τῶν συλλογισμῶν ἐστί τέτταρα, ἐν μὲν τό προτάσεις λαβεῖν, δεύτερον δέ τό ποσαχῶς ἕκαστον λέγεται δύνασθαι διελεῖν, τρίτον δέ τό τάς διαφοράς εὐρεῖν, τέταρτον δέ ἡ τοῦ ὁμοίου σκέψις» (105a21-25).

Πρόκειται γιά μιά προεργασία ἀπαραίτητη ὄχι μόνο γιά τήν προφορική συζήτηση, ἀλλά καί γιά τή γραπτή διαπραγμάτευση ἑνός θέματος. Ἄλλοῦ (Τοπ. 108a18-37) τονίζεται, ὅτι ἡ συμφωνία τῶν συνομιλητῶν γιά τή σημασία τῶν χρησιμοποιουμένων ὄρων εἶναι προϋπόθεση κάθε σοβαροῦ διαλόγου, καί ὅτι οἱ συλλογισμοί πρέπει νά γίνονται «κατ' αὐτό τό πρᾶγμα», καί ὄχι «πρός τό ὄνομα».

Τό «προτάσεις λαβεῖν» σημαίνει ἐδῶ: νά χρησιμοποιοῦμε τά «λεγόμενα» (ἄρα: ἐνδοξα)³⁹ ὡς πρώτη βάση, ὡς ὑλικό τῆς ἀνάλυσης. Οἱ ὄροι τῆς γλώσσας δέν εἶναι ὁμῶς μονοσήμαντοι, γι' αὐτό κάθε χρήση τους προϋποθέτει τό ξεκαθάρισμα τῶν ποικίλων σημασιῶν τους, ἀνάλογα μέ τό πλαίσιο καί τόν τρόπο χρήσης. Αὐτή ἡ ἀνάλυση τῶν σημασιῶν (πού πρακτικά σημαίνει τήν εὕρεση καί διατύπωση μιᾶς σειρᾶς ἀπό ὁμοιότητες καί διαφορές στόν τρόπο χρήσης καί στό νόημα τῶν ὄρων) εἶναι γιά τόν Ἀριστοτέλη μιά καθαρά διαλεκτική ἐργασία καί σ' αὐτήν ἐντάσσεται ρητά καί ἡ ἀνάλυση τῶν ὄρων τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Τό ἀγαθόν, π.χ., εἶναι ἕνα «ὁμώνυμον», ἕνα «πολλαχῶς λεγόμενον», πού ἀναλύεται ἤδη στά Τοπικά (107a2-12) καί ἡ ἀνάλυση αὐτή ἐπαναλαμβάνεται στά ἠθικά Νικομάχεια (1096a19-29), ὡς ἐπιχείρημα κατά τοῦ πλατωνικοῦ μονισμοῦ (ἐνιαία ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ). Στά Πολιτικά γίνεται ἐπίσης εὐρεία χρήση αὐτῆς τῆς τεχνικῆς: στό χωρίο 1239b38-42, π.χ., ἡ σύγχυση τῶν ὄρων «ἀριστοκρατία» καί «ὀλιγαρχία», πού συμβαίνει στό επίπεδο τῆς γλώσσας («προσαγορεύουσιν», «φασίν») ἐξηγεῖται ὡς ἕνα παθολογικό φαινόμενο, ὄχι σπάνιο στήν πολιτική ὀρολογία. Ἡ δημοκρατία καί ἡ ὀλιγαρχία ἀναλύονται στά

κεφάλαια Δ1 κ.έ. ως «πολλαχῶς λεγόμενα», πού πρέπει νά διατυπωθοῦν οἱ «διαφορές» τους (βλ. τούς ὄρους τῶν Τοπικῶν: 1289a8-11, 1289a20, 1289b13, 1290a30 κ.έ.).

Αὐτή ἡ «σημαντική» διάσταση τόσο τῶν Ἠθικῶν ὅσο καί τῶν Πολιτικῶν τοῦ Ἀριστοτέλη, πού εἶναι φυσική συνέπεια τῆς μεθόδου τῶν Τοπικῶν, δέν ἔχει γίνει ὡς τώρα ἀντικείμενο ἰδιαίτερης ἐρευνας. Παρά τίς ἐπισημάνσεις πολλῶν⁴⁰, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ μιά πολύμορφη τεχνική ἀνάλυσης τῶν σημασιῶν τῶν λεγομένων, πού δέν ἔχει κατ' ἀνάγκη ὄντολογικά κίνητρα («τό ὄν πολλαχῶς λέγεται»)⁴¹ καί τίς πρόσφατες συμβολές σ' αὐτό τό θέμα⁴², δέν ἔχει ἀκόμα συστηματικά ἐρευνηθεῖ καί ἐκτιμηθεῖ ἡ ἀναλυτική ἐπεξεργασία, στήν ὁποία ὑποβάλλει τόν ἠθικό καί πολιτικό λόγο ὁ Ἀριστοτέλης.

Γ'. Διαλεκτικές προτάσεις

Σύμφωνα μέ τόν ὀρισμό τους (Τοπ. 104a8-15) πρόκειται γιά «ἐνδοξα», πού τίθενται ὑπό μορφή ἐρωτήσεων (πρό-τείνονται) πρὸς συζήτηση. Στό κεφ. Α4 (101b29-32) δίνονται ὡς παραδείγματα «προτάσεις», πού ἔχουν λογικό περιεχόμενο: «ἄρα γε τό ζῶον γένος τοῦ ἀνθρώπου;». Ὅπως ὁμως γίνεται σαφές ἀπό πολλά ἄλλα παραδείγματα, στίς «διαλεκτικές προτάσεις» ἐντάσσονται καί ἐρωτήματα, πού ἔχουν ἀξιολογικό ἢ δεοντικό περιεχόμενο. Ἐκτός ἀπό τή ρητή ἐνταξη τῶν «ἠθικῶν προτάσεων» στίς «διαλεκτικές (105b19-25), πού ἤδη ἀναφέρθηκε, εἶναι σαφές, π.χ., στό σημαντικό κεφάλαιο Α10 (βλ. π.χ. τό παράδειγμα 104a22: δεῖ τοὺς φίλους εἶποιεῖν), ὅτι ἀκόμα καί δεοντικές προτάσεις⁴³ πού εἶναι βέβαια χαρακτηριστικές γιά τήν πρακτική φιλοσοφία, ὑπάγονται ὡς «ἐνδοξα» στίς «διαλεκτικές προτάσεις». Τό μεθοδικό στοιχεῖο τοῦ «θέτειν ἐρωτήματα ἢ θέσεις (ἐνδοξα) πρὸς συζήτηση» χρησιμοποιεῖται συχνά στά Πολιτικά. Στό κεφ. Γ1 ἔχομε, π.χ., μιά ἐρώτηση ὀρισμοῦ («τίς ὁ πολίτης;»), πού ἀνήκει αὐτονόητα στό εἶδος τῶν «διαλεκτικῶν προτάσεων» τοῦ κεφ. Α4 τῶν Τοπικῶν. Στό κεφ. Η1 ἔχομε μιά ἀξιολογική ἐρώτηση («τίς αἰρετώτατος βίος;»), πού ἐπίσης εἶναι διαλεκτική πρόταση (βλ., π.χ., στά Τοπικά τά κεφ. Β7, Γ1 κ.ά., Η1). Παρά τόν περιορισμό πού διατυπώνεται (Τοπ. 158a15-21) ἔχει στήν πράξη ὁ Ἀριστοτέλης ἐπεκτείνει τήν τεχνική τῶν Τοπικῶν καί ἔχει διαμορφώσει γιά τόν γραπτό λόγο μιά πολύπλοκη τεχνική τοῦ θέτειν καί δικαιολογεῖν ἐρωτήματα, πού ἔχει ἐπίσης διαλεκτικό χαρακτήρα.

Δ'. Διαλεκτικά προβλήματα

Ἐνα «πρόβλημα» εἶναι μιά διαζευκτική ἐρώτηση, πού κατά κανόνα ἐκφέρεται μέ τίς ἀντωνυμίες «πότερον... ἢ...». Μία «διαλεκτική πρότασις» μπορεῖ, μέ μιά ἀλλαγή, στή διατύπωση, νά γίνει «διαλεκτικό πρόβλημα» (Τοπ. 101b30-34). Ὑπάρχουν προβλήματα κατ' ἀρχήν λογικά, πού ἀφοροῦν, π.χ., ὀρισμούς (101b33-34: «Πότερον τό ζῶον πεζόν δίπουν ὀρισμός ἐστίν ἀνθρώπου ἢ οὐ;»). Στό κεφ. Α11 διακρίνονται τά «διαλεκτικά προβλήματα» περαιτέρω ὡς ἐξῆς:

«Πρόβλημα δ' ἐστὶ διαλεκτικόν θεώρημα τό συντεῖνον ἢ πρὸς αἵρεσιν καὶ φυγήν ἢ πρὸς ἀλήθειαν καὶ γνῶσιν... ἔνια μὲν γάρ τῶν προβλημάτων χρήσιμον εἶδέναι πρὸς τό ἐλέσθαι ἢ φυγεῖν, οἷον πότερον ἢ ἡδονὴ αἰρετόν ἢ οὐ· ἔνια δέ πρὸς τό εἶδέναι μόνον, οἷον πότερον ὁ κόσμος αἰδῖος ἢ οὐ».

Υπάρχουν λοιπόν: 1) Προβλήματα γνωστικά (πρός τό εἰδέναι), καί 2) προβλήματα πρακτικά (πρός τό ἐλέσθαι ἢ φυγεῖν). Αὐτή ἡ διάκρισις εἶναι σημαντική, διότι δείχνει, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐξ ἀρχῆς δημιουργεῖ στή διαλεκτική του μέθοδο τά πλαίσια καί τά μέσα, πού τήν καθιστοῦν μέθοδο τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Τό πρόβλημα στό χωρίο 105b22-23, π.χ., εἶναι ἕνα δεοντικό πρόβλημα («πότερον δεῖ τοῖς γονεῦσι μᾶλλον ἢ τοῖς νόμοις πειθαρχεῖν, ἐάν διαφωνῶσιν»). Τά προβλήματα δημιουργοῦνται λόγω τῆς ἀσυμφωνίας τῆς πλειοψηφίας τῶν ἀνθρώπων πρὸς τοὺς σοφούς ἢ τῶν πολλῶν μεταξύ τους ἢ τῶν σοφῶν μεταξύ τους (104b4-5). Προϋφίστανται λοιπόν τῆς φιλοσοφίας ὡς αντιμαχόμενα μεταξύ τους «ἔνδοξα» καί ὡς τέτοια γίνονται ἀντικείμενο διαλεκτικῆς πραγματεύσεως. Στά Πολιτικά τίθεται, π.χ., τό ἀξιολογικό πρόβλημα «ἂν ἡ προτιμώτερη μορφή ζωῆς εἶναι ἡ ἴδια γιά τό ἄτομο καί γιά τήν πόλη» (1323a21), καί τό δεοντικό πρόβλημα «ἂν οἱ κυβερνῶντες πρέπει νά εἶναι μόνιμα οἱ ἴδιοι ἢ ὄχι» (1332b13-15).

Ε'. Τόποι

Ἡ ἔννοια τῶν ἀριστοτελικῶν τόπων, παρά τό ὅτι ἔχει γίνει πρόσφατα ἀντικείμενο πολλῶν ἐρευνῶν καί ἐρμηνειῶν⁴⁵, παραμένει ἕνα πρόβλημα. Τό γεγονός ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δέν μᾶς δίνει κάποιο ὄρισμό, τοῦ τί εἶναι «τόπος», καθῶς ἐπίσης καί ἡ σύγχυσις μεταξύ τῶν τόπων τῆς διαλεκτικῆς μεθόδου (Τοπικά) καί τῶν γενικῶν καί εἰδικῶν τόπων τῆς Ρητορικῆς, δέν μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἐλπίζουμε σέ μία σύντομη λύση τοῦ προβλήματος. Τό θέμα ἐστιάζεται κυρίως στό κατά πόσον οἱ τόποι εἶναι λογικοί νόμοι ἢ ἀπλῶς τύποι ἐπιχειρηματολογίας, καί ἂν πρέπει νά νοηθοῦν μόνο τυπολογικά ἢ καί μέ συγκεκριμένο ἐννοιολογικό περιεχόμενο (ὅπως οἱ φιλολογικοί τόποι)⁴⁶. Ἡ χρήση τῶν τόπων δέν περιορίζεται φυσικά στή διαλεκτική. Υπάρχουν χωρία (Τοπ. 155b11-16), πού ἀφήνουν νά νοηθεῖ ἡ δυνατότητα χρήσης τους καί στοὺς ἐπιστημονικούς συλλογισμούς. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, πῶς γνωστή εἶναι ἡ χρήση τῶν λεγομένων ρητορικῶν τόπων, πού μόνο ἐν μέρει συμπίπτουν μέ τοὺς τόπους τῆς διαλεκτικῆς.

Ἐκτός ἀπό τοὺς τόπους, πού ἔχουν στενά λογικό χαρακτήρα (βλ., π.χ., Τοπ. βιβλ. Β), ὑπάρχει μία μεγάλη σειρά τόπων, πού καλύπτουν ὀλόκληρο τό βιβλίο Γ τῶν Τοπικῶν⁴⁷ καί ἔχουν σαφῶς ἀξιολογικό χαρακτήρα, ἀφοῦ ὅλοι ἀποτελοῦν προτάσεις τοῦ τύπου «Χ εἶναι αἰρετώτερον τοῦ Ψ», καί ἀπό τό περιεχόμενό τους προορίζονται ν' ἀποτελέσουν τή βάση γιά ἐπιχειρηματολογίες στά πλαίσια τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας (βλ., π.χ., τά παραδείγματα: 116a23 κ.έ., a31 κ.έ., 116b2 κ.έ., b11 κ.έ., b37 κ.έ.)⁴⁸.

Οἱ τόποι τοῦ βιβλίου Γ ὑπάγονται στοὺς τόπους τοῦ συμβεβηκότος (βλ. 120b7-8). Πρόκειται γιά μία ιδιαίτερη μορφή ἀξιολογικῆς κατηγορήσεως, ὅπου τό κατηγορούμενο εἶναι συνήθως ἕνα ἀπό τά ἐπίθετα «αἰρετόν» ἢ «φευκτόν» σέ ὅλους τοὺς βαθμούς (π.χ. χ ἐστὶ αἰρετόν / αἰρετώτερον... / αἰρετώτατον...). Αὐτῆς τῆς μορφῆς τά κατηγορούμενα ὑπάγονται στά συμβεβηκότα (βλ. Τοπ. 102b14-20) μέ ρητή μνεία τοῦ συγκριτικοῦ τους ρόλου («πρὸς ἄλληλα συγκρίσεις»). Ἡ σύγκριση ἀφορᾷ κατηγορίες πραγμάτων ἢ ἀγαθῶν: τά ἀγαθὰ μεγαλύτερης διάρκειας εἶναι, π.χ., «αἰρετώτερα» ἀπό τά ἀγαθὰ μικρότερης διάρκειας (116a13 κ.έ.), ὁ σκοπός εἶναι «αἰρετώτερος» ἀπό τά μέσα (116b22 κ.έ.). Οἱ τόποι αὐτοὶ ἀποβλέπουν νά βοηθήσουν τό

διαλεκτικό φιλόσοφο νά επιχειρηματολογήσει σχετικά με την προτεραιότητα στην ιεραρχία τῶν ἀξιῶν. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ τόποι ὑπερβαίνουν ὅμως τὰ στενά ὄρια τῆς λογικῆς καί κατ' ἀνάγκη εἶναι συνέπεια συγκεκριμένων ἐπιλογῶν ἀξιολογικοῦ καί μόνον χαρακτήρα (ὅπως, λ.χ., ὁ τόπος 116b12-13 προϋποθέτει ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι «βέλτιον καί τιμιώτερον τοῦ σώματος»). Αὐτό σημαίνει ὅτι οἱ ἀξιολογικοὶ τόποι τοῦ βιβλίου Γ στηρίζουν τελικά τὸ κύρος τους στό γεγονός ὅτι εἶναι ἔνδοξα, ὅπως γενικά στά Τοπικά ὅλες οἱ προτάσεις λειτουργοῦν ὡς ἔνδοξα. Συγκεφαλαιώνοντας τονίζει ὁ Ἀριστοτέλης: «οἱ αὐτοὶ δέ τόποι χρήσιμοι καί πρὸς τὸ δεικνύναι ὅτιοῦν αἰρετόν ἢ φευκτόν». Αὐτὴ ἡ γενίκευση εἶναι ἐπίσης σημαντικὴ: ἐπιβεβαιώνει τὸν «τοπικό» χαρακτήρα ὄλων ἐκείνων τῶν συλλογισμῶν τῶν Ἠθικῶν καί τῶν Πολιτικῶν, πού βασίζονται σέ παρόμοιους τόπους (μέ κατηγορούμενο εἶτε σέ συγκριτικό (π.χ. αἰρετώτερον) εἶτε σέ ὑπερθετικό (π.χ. αἰρετώτατον) εἶτε σέ θετικό (π.χ. αἰρετόν) βαθμό). Ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τῆς χρήσης αὐτῶν τῶν τόπων:

Ἠθ. Νικ. 1131b22-23: «ἔστι γάρ τὸ ἔλαττον κακόν μᾶλλον αἰρετόν τοῦ μείζονος, τὸ δ' αἰρετόν ἀγαθόν, καί τὸ μᾶλλον μείζον» (ἐφαρμόζεται ὁ τόπος Τοπ. 117a7 κ.έ.).

Ἠθικ. Νικομ. 1097a30-b6: «τελειώτερον δέ λέγομεν τὸ καθ' αὐτό διωκτόν τοῦ δ' ἔτερον... καί ἀπλῶς δὴ τέλειον τὸ καθ' αὐτό αἰρετόν αἰεὶ καί μηδέποτε δι' ἄλλο. Τοιοῦτον δ' ἢ εὐδαιμονία μάλιστα εἶναι δοκεῖ». (Σύγκρινε τοὺς τόπους Τοπ. 116a29 κ.έ., 116b22 κ.έ., 116b26 κ.έ.). Στά πολιτικά (π.χ. 132b13-21) ἐφαρμόζονται ἐπίσης οἱ τόποι τοῦ βιβλίου Γ τῶν Τοπικῶν.

Ὁ ἀξιολογικός χαρακτήρας τῶν τόπων αὐτῶν προδίκασε ἤδη τὴ χρήση τους καί μέσα στά πλαίσια τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας, ἐκτός δηλαδή ἀπὸ τὸν προφορικό λόγο ἢ διάλογο, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπόβλεπε κυρίως ἡ πραγμάτευσή τους στά Τοπικά καί στή Ρητορικὴ. Γενικά μπορεῖ νά λεχθεῖ, ὅτι οἱ τόποι αὐτοὶ εἶναι γενικὲς ἀξιολογικὲς προτάσεις τῶν ὁποίων ἡ ἰσχὺς θεωρεῖται αὐτονόητη ἢ βασίζονται ρητὰ σέ ἔνδοξα (βλ. Τοπ. 116b14 κ.έ., 119a38 κ.έ.) καί χρησιμοποιοῦνται ὡς προκείμενες σέ συλλογισμούς, πού πρέπει νά χαρακτηρισθοῦν διαλεκτικοί.

Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση παρόμοιων συλλογισμῶν προκύπτει ὅτι δέν ἀποτελοῦν κατ' ἀνάγκη τὴν ἐναλλακτικὴ λύση στήν παραγωγικὴ μορφή τοῦ συλλογίζεσθαι, ἀφοῦ ἕνας τόπος ἐκφράζοντας τὸ καθόλου (π.χ. ὡς γενικὴ ἀπόφαση περὶ τοῦ δέοντος) ἐπιτρέπει τὴ συναγωγή πολλῶν ἐπὶ μέρους συμπερασμάτων περὶ τοῦ αἰρετοῦ ἢ περὶ τοῦ πρακτέου σέ ἐπὶ μέρους περιπτώσεις.

Τὸ ὅτι χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος τόσο στά Ἠθικά ὅσο καί στά Πολιτικά⁴⁹ εἶναι ἀναμφισβήτητο. Πρὶν ὅμως τὰ ὄρια καί οἱ τρόποι αὐτῆς τῆς χρήσης ἀποτελέσουν ἀντικείμενο εἰδικῶν ἐρευνῶν, κάθε συζήτηση γιὰ τὴν ἀξία καί τίς συνέπειες αὐτῆς τῆς μεθόδου γιὰ τὸ κύρος τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἄκαιρη. Βέβαιο εἶναι κατ' ἀρχὴν ὅτι ἡ διαλεκτικὴ δέν ἀφορᾷ ἀποκλειστικά τὴν πρακτικὴ φιλοσοφία, ἀφοῦ χρησιμοποιεῖται βασικά στήν ἔρευνα τοῦ κύρους τῶν γενικῶν ἀρχῶν τῶν ἐπιστημῶν. Ἐκεῖνο, πού κυρίως πρέπει νά ἐξετασθεῖ, εἶναι, ἂν ἡ διαλεκτικὴ εἶναι ἡ ἀποκλειστικὴ μέθοδος τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας.

Μπορεῖ κανεῖς, λ.χ., μέ μία ἐρμηνευτικὴ ἐπέκταση τῆς ἔννοιας τῶν ἀριστοτελικῶν τόπων, νά ἰσχυρισθεῖ, ὅτι οἱ συνδέσεις τῶν Ἠθικῶν καί Πολιτικῶν μέ ὄντολογικὲς καί ἄλλες φιλοσοφικὲς (π.χ. τελεολογία) ἀρχές εἶναι ἐπίσης τοπικός-διαλεκτικός τρόπος τοῦ συλλογίζεσθαι; Ἐκεῖνο, πού μποροῦμε ἀπὸ πρὶν νά ποῦμε

είναι ότι αυτή ή έρευνα δέν έχει μόνο Ιστορική άξία, αλλά άφορά τήν ίδια τή δομή μιās σημαντικής περιοχής τής γλώσσας και τής πράξης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. H. Maier, *Die Syllogistik des Aristoteles*, τόμος II, I σ. 29, Tübingen 1900, E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, τόμος II, 2, σ. 242 κ.έ., Leipzig 1923, O. Hamelin, *Le système d' Aristote*, σ. 229 κ.έ., Paris 1944.
2. *Κριτική του καθαρού λόγου* Είσαγ. μετάφρ. σχόλια Α. Γιανναρά, έκδ. Παπαζήση 1979, τόμος Β' σ. 26-27. Σ' αυτή τήν υποβαθμισμένη διαλεκτική θέλει ό Kant ν' αντιπαρατάξει τή δική του διαλεκτική «θεωρούμενη σαν μιá κριτική τής διαλεκτικής φαινομενικότητας στην λογική...». Καί σ' αυτή της τή λειτουργία ή καντιανή διαλεκτική, πού έπαναλαμβάνει τόν «πειραστικό», «έξεταστικό» ρόλο τής άριστοτελικής διαλεκτικής, καλύπτει ένα μικρό μόνο τμήμα τών προθέσεων τής διαλεκτικής μεθόδου, όπως διαμορφώνεται στα Τοπικά.
3. Τό πέραςμα από τήν πλατωνική στην άριστοτελική διαλεκτική είναι μία πολύ πιό ριζική διαφοροποίηση άπ' ό-τι τό πέραςμα από τήν έγγελιανή στη μαρξιστική διαλεκτική. Ό Άριστοτέλης άπορρίπτει τίς ίδέες και τόν ιδεαλισμό γενικά, και διατηρώντας και αναπτύσσοντας τό λογικό μηχανισμό τής πλατωνικής διαλεκτικής (διαιρετική μέθοδος, γένη, είδη, διαφορά) θέτει σε παρένθεση τό όντολογικό και γνωσιολογικό υπόβαθρο, γιατί πιστεύει ότι και αυτό δέν είναι δεδομένο, αλλά υπόκειται έξ ίσου στη διαλεκτική (άπορητική) διαδικασία. Αντίθετα, στον Μάρξ ή διαφοροποίηση συνίσταται σε μία άλλαγή περιεχομένου (ύλη) μέσα στα δεδομένα πλαίσια τών όντολογικών άξιώσεων («νόμοι») τής έγγελιανής διαλεκτικής. Ό βασικά μεθοδικός χαρακτήρας τής άριστοτελικής διαλεκτικής δέν τόν δεσμεύει για τίς λύσεις πού προτείνει σε όντολογικά θέματα. Η ταυτότητα του όντος, πού είναι έλεατικής - πλατωνικής προέλευσης, και είναι μάλλον όντολογική, παρά λογική άρχή (Μεταφ. Γ), δέν έμπίπτει στη δικαιοδοσία τής διαλεκτικής, παρά ως πρόβλημα, ως άπορία. Βλ. και τή μελέτη του F. Solmsen "Dialectic without the Forms", στον τόμο: *Aristotle on Dialectic, The Topics, Proceedings of the third Symposium Aristotelicum*, Ed. G.E.L. Owen, Oxford 1968, σσ. 49-68.
4. *Logique et Methode chez Aristote. Etude sur la Recherche des principes dans la Physique aristotélicienne*, Paris 1939, σ. 5 κ.έ. 42 κ.έ.
5. Aristoteles und die Dialectik, *Kantstudien* 48, 1956/7, σσ. 247-257.
6. La dialectique chez Aristote, στον τόμο *L' actualita della problematica aristotelica. Atti del convegno franco-italiano su Aristotele* (Padova 6-8 Aprile 1967), Padova 1970, σσ. 9-31.
7. Βλ. Αναλ. Πρ. 256b26-31, 68a9-14, 46a3-10, 65a35-37. Τή θέση αυτή είχε υποστηρίξει με έπιτυχία ήδη ό E. Kapp (*Syllogistik* 1931, στον τόμο: *Ausgewählte Schriften*, Berlin 1968 σ. 265).
8. La place de la logique dans la pensée aristotélicienne, *Revue de metaphysique et de morale*, 56, 1951, 283-315.
9. La dialettica in Aristotele, στον τόμο πού αναφέρθηκε στη σημ. 6, σσ. 33-80.
10. Βλέπε κυρίως τίς συμβολές τών W. J. Verdenius, E. de Strycker, I. Düring, O. Gigon κ.ά. στον τόμο πού αναφέρθηκε στη σημ. 3.
11. Ό W. Wieland π.χ. (*Die aristotelische Physik*, Göttingen 1962) άμφισβήτησε ότι ό Άριστοτέλης έπραγμάτωσε τό πρόγραμμα μιās φιλοσοφικής αλήθειας, πού θά ήταν «βεβαιότερη άφ' ό,τι διά τής Διαλεκτικής μπορεί νά έρευνηθεί» (σ. 228 σημ. 27). Κατ' αυτόν, ή άποδεικτική μέθοδος τών Αναλυτικών ύστέρων δέν είναι παρά «μια διδακτική μέθοδος έκθεσης τής ήδη εύρημένης γνώσης» (σ. 226). Ό P. Aubenque (*Le problème de l' être chez Aristote*, Paris 1962, 1977) ύποστήριξε ότι ή άριστοτελική μεταφυσική, ως θεωρία του όντος, δέν είναι παρά σύστημα προβληματισμών και άποριών με διαλεκτικό χαρακτήρα. Πρόδρομος αυτών τών «ριζοσπαστικών» έρμηνειών, πού στην ουσία δέν άμφισβητούν τόν Άριστοτέλη, αλλά τό κλειστό, μεταφυσικό σύστημα, πού κατασκευάστηκε από τούς μεσαιωνικούς σχολιαστές, μπορεί νά θεωρηθεί ό N. Hartmann, πού θεωρούσε τόν Άριστοτέλη *Problemdenker*, όχι *Systemdenker* («Diesseits von Idealismus und Realismus», *Kantstudien*, XXIX, 1924 σ. 163 κ.έ.
12. Έ.ά. σ. 54 σημ. 4.
13. Βλέπε και τό πρόσφατο δημοσίευμα: L. Couloubaritsis: *L' avènement de la science physique. Essai sur la Physique d' Aristote*, Bruxelles 1981.
14. Έ.ά. σ. 223 κ.έ.
15. Η παλαιά (1927) μελέτη του H. von Arnim "*Das Ethische in Aristoteles' Topik*" (Sitzungsberichte d. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil.-hist. Kl. 205, 4) άποτελεί μία προσπάθεια συλλογής τών ήθικών αντιλήψεων του πρώιμου Άριστοτέλη μέσα από τά παραδείγματα, πού αναφέρονται στα Τοπικά, και έξυπηρετούσε τό φιλολογικό προβληματισμό, για τή γνησιότητα και τή χρονολογική σειρά τών τριών έργων, πού σώζονται ως Ηθικά του Άριστοτέλη. Τήν άνάγκη άνάλυσης του κειμένου τών «Πολιτικών» του Άριστοτέλη έπισημαίνει τελευταία (*Philosophische Rundschau*, 1983 Helt 1/2, σσ. 145-8) ή A.B. Hentschke - Neschke, στην κριτική της για τό έργο του

- E. Schütrumpf *Die Analyse der Polis durch Aristoteles*, Amsterdam 1980, που αγνοώντας τον τοπικό-ρητορικό χαρακτήρα της μεθόδου των Πολιτικών φθάνει σε αμφισβητήσιμα συμπεράσματα. Μία τέτοια ανάλυση δεν θα έπρεπε πάντως να άρκεσθαι σε φιλολογικά μέσα (textlinguistische Methode), αλλά, λαμβάνοντας όποια όλα τά μεθοδολογικά στοιχεία των Τοπικών, των Αναλυτικών και της Ρητορικής, θα έπρεπε να προχωρήσει σε χαρακτηρισμό και κατάταξη των προτάσεων (π.χ. περιγραφικές, αξιολογικές, δεοντικές) και σε ανασύνθεση των λογικών δομών. Η ανάλυση αυτή θα μάς έδινε ένα πρώτο κώδικα της γλώσσας και της λογικής του πολιτικού λόγου.
16. Βλ. Ρητορ. 1356a26-27, 1359b10-11, Ήθικ. Νικ. 1094b27, 1094b11, b15, 1095a16, 1099b29-32, 1102a18 κ.έ., 1105a12, 1141a28 κ.έ., 1152b1.
 17. *The Ethics of Aristotle*, London 1900, Introd. XXXI-XLVI.
 18. Βλ. π.χ. W.F.R. Hardie, *Aristotle's ethical theory*, 2. Ed. 1980 σσ. 28-45.
 19. *L' Ethique a Nicomaque*, Paris 1958 τόμ. I σ. 88, τόμ. II σ. 24 κ.έ.
 20. *Aristoteles, Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg 1966 (σ. 446, 468).
 21. *Die Grundlegung der politischen Philosophie bei Aristoteles*, München 1973, 1980 (σ. 111).
 22. Βλ. και Ο. Höffe, *Ethik und Politik. Grundmodelle und -probleme der praktischen Philosophie*, Suhrkamp, Frankfurt 1979, σ. 81 σημ. 39, G. Bien (Hrsg.) *Aristoteles Nikom. Ethik*, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1972 Einl. XXXIV κ.έ. LV Anm. 59, 60.
 23. P. Aubenque, έ.ά. σ. 15, 17, E. Berti, έ.ά. σ. 63, βλ. και L. Sichirollo *Διαλέγεσθαι, Dialektik. Von Homer bis Aristoteles*, Hildesheim 1966.
 24. *The Politics of Aristotle*, Oxford 1887, Vol. I Introd. σ. 11 κ.έ.
 25. *The Political Thought of Plato and Aristotle*, London 1906, σ. 252-55
 26. *Politik und praktische Philosophie. Eine Studie zur Rekonstruktion der politischen Wissenschaft*, Neuwied, Berlin 1963. 2η έκδ. 1977.
 27. H. Kuhn, *Aristoteles und die Methode der politischen Wissenschaft*, Zeitschrift für Politik, 1965, σσ. 101-120.
 28. Βλ. την αντίδραση του K. Lenk (άρθρο: Max Weber στο συλλογ. έργο *Klassiker des politischen Denkens*, München 1968, 4η έκδ. 1979 τόμ. II σ. 362 κ.έ.) στο άρθρο του W. Hennis, «Aufgaben einer modernen Regierungslehre», *Politische Vierteljahresschrift*, σ. 1965, σ. 422 κ.έ.
 29. Βλέπε τις έπισημάνσεις του H. Kuhn, έ.ά. και του O. Pöggeler, *Dialektik und Topik*, στον τόμο *Rehabilitierung der praktischen Philosophie* (Hrsg. M. Riedel), Band II, Freiburg 1974, σσ. 291-331.
 30. Βλ. τή μελέτη του F. Dirlmeier "*Merkwürdige Zitate in der Eudemischen Ethik des Aristoteles*" (Sitzungsber. d. Heidelb. Akad. d. Wiss. Phil.-Hist. Klasse, Jahrgang 1962, 2 Abh.). Ο Dirlmeier δείχνει πώς βαθμιαία ο προφορικός σωκρατικός διάλογος μετατρέπεται στον γραπτό πλατωνικό διάλογο και μετά μακρά εξέλιξη έπιβιώνει στην άριστοτελική πεζή πραγματεία ως «έσωτερικός» διάλογος (άπορειν, έρωτάν, άπαντάν κλπ.). Έτσι, άμεσα πρόγονος της άριστοτελικής διαλεκτικής είναι το σωκρατικό διαλέγεσθαι, έξετάζειν, έλέγχειν, παρά τήν παρεμβολή της πλατωνικής θεωρίας των ιδεών.
 31. Βλ., π.χ., Πολιτεία 534b3-4, Φαίδρον 276e7. Σωστά έπισημαίνει ο F. Solmsen (έ.ά., σ. 66) ότι θα έπρεπε να γίνει διάκριση μεταξύ των αξιώσεων της πλατωνικής διαλεκτικής να είναι όντολογία, ή λόγος περί της αλήθειας, και της συγκεκριμένης πρακτικής του πλατωνικού διαλόγου, ο όποιος συνδέεται άμεσα με το «δι' ένδόξων συλλογίζεσθαι» του Άριστοτέλη.
 32. Βλ. E. Berti, έ. ά. σ. 33 κ.έ., 52 κ.έ., 62 κ.έ.
 33. Πρβλ. Μεταφ. 1004b19-23.
 34. Ο όρος «ήθικαι» νοείται με τήν ευρύτερη έννοια: «της πρακτικής φιλοσοφίας», όπως γίνεται σαφές και από το παράδειγμα 105b20 κ.έ.
 35. Ένα πρόβλημα για τήν έρευνα είναι επίσης, πώς συμβιβάζεται ο όρος «συλλογισμός» της διαλεκτικής με το γεγονός ότι οι συγκεκριμένες «συλλογιστικές δομές», που άπαντούν στ' άριστοτελικά κείμενα, υπερβαίνουν τά όρια των τύπων των Αναλ. προτέρων και έχουν είτε ένθυμηματική μορφή είτε βασίζονται σε ρητορικούς τόπους (B. 23). Με άφορμή το γνωστό συλλογιστικό μοντέλλο του S.E. Toulmin (*The uses of Argument*, Cambridge 1958) έγινε προσπάθεια από τον W.A. De Pater («*La Fonction du lieu et l' instrument*» στον τόμο που αναφέρθηκε στην σημ. 3, σσ. 185-188) να τυποποιηθεί ο «τοπικός» διαλεκτικός συλλογισμός σε συνδυασμό με τά 4 «όργανα» (Τοπ. 105a20 κ.έ.). Η προσπάθεια αυτή πρέπει να συνεχισθεί, να συμπεριλάβει τις βασικές μορφές του ρητορικού συλλογισμού («παράδειγμα» «παραβολή»), στις όποιες κυρίως βασίζονται οι συλλογισμοί των Πολιτικών.
 36. Βλ. και J. Sprute, *Die Enthymemtheorie der aristotelischen Rhetorik*, Göttingen 1982, σ. 77 κ.έ.
 37. Βλ. G. Bien, *Die menschlichen Meinungen und das Gute. Die Lösung des Normproblems in der arist. Ethik*, στον τόμο που αναφέρθηκε στη σημ. 29 I, σσ. 345-371
 38. Δεν ύπεισέρχομαι στά πολλαπλά προβλήματα, που δημιούργησε ή χρήση του όρου «ένδοξα». Σημαντικά συνέβαλαν στη διασάφηση του όρου ο J.E.G. Evans (*Aristotle's concept of dialectic*, Cambridge 1977 σ. 77 κ.έ.) και ο J. Barnes («Aristotle and the methods of Ethics», *Revue Internationale de Philosophie*, 1980 490-511).

39. Βλ. Τοπ. 105a34 κ.έ. και J. Barnes (ε.ά. σ. 502): «Τά ἔνδοξα are τά λεγόμενα; and τά λεγόμενα... include linguistic facts, facts about syntax and facts about semantics... his (Aristotle's) known perchant for the linguistic turn is to be explained by reference to his explicit interest in τά ἔνδοξα».
40. Βλ. τήν κριτική τοῦ E. Tugendhat στο βιβλίο τοῦ W. Wieland, *Die aristotelische Physik*. *Gnomon* 1963 σ. 547 κ.έ.
41. Βλ. τό κλασσικό ἔργο τοῦ F. Brentano, *Von der mannigfachen Bedeutung des Seienden nach Aristoteles*, Freiburg 1862 / ἀνατύπωση Darmstadt 1970 («Περί τῆς πολλαπλῆς σημασίας τοῦ ὄντος κατά τόν Ἀριστοτέλη»), πού ἀποτελέσει, ὡς γνωστό, τήν ἀφετηρία τῆς ὄντολογίας τοῦ Heidegger. Ἡ σχολή τοῦ Heidegger (Gadamer κ.ά.) θεωρεῖ ὡς σήμερα τά Τοπικά ὡς μία τεχνική τῆς «Ἑρμηνευτικῆς τοῦ ὄντος», πράγμα πού μόνο ἐν μέρει εἶναι θεμιτό, ἀφοῦ ὁ ὀρίζοντας τοῦ ὄντος ἢ ὄντος εἶναι ἀντικείμενο εἰδικῆς ἐπιστήμης καί δέν μπορεῖ κάθε ἀνάλυση τῶν πολλαχῶς λεγομένων νά συστοιχεῖ πρός ἀνάλυση τῶν δομῶν αὐτοῦ τοῦ ὄντος ἢ ὄντος.
42. J. Hintikka, Aristotle and the ambiguity of ambiguity, *Inquiry* 2, 1959, 137-151 H. Wagner, «Über das aristotelische πολλαχῶς λέγεται τό ὄν», *Kantstudien* 53, 1961/62, 75-91, R. Bubner, «Aristoteles oder die Geburt der Ontologie aus den Geist der Sprache», *Philos. Rundschau* 24, 1977, 177-186, M.T. Ferejohn: «Aristotle on focal meaning and the unity of science», *Phronesis* 25, 1980, 117-128.
43. Πρόβλημα καί γιά τή σύγχρονη δεοντική Λογική (βλ. π.χ. G. Kalinowski, über die Bedeutung der Deontik für Ethik und Rechtsphilosophie, στόν τόμο *Deontische Logik und Semantik*, ἔκδ. ὑπό A.G. Conte/R. Hilpinen/G.H.v. Wright, Wiesbaden 1977, σσ. 101-129) παραμένει, πῶς ἐντάσσονται οἱ δεοντικές προτάσεις στό σύστημα τῶν κατηγορικῶν προτάσεων καί συλλογισμῶν στόν Ἀριστοτέλη.
44. Παρεμφερῆς πρός τήν ἔννοια τοῦ «διαλεκτικοῦ προβλήματος» εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ ἀπορήματος (Τοπ. 162a17-18) καί ἡ λεγόμενη «ἀπορητική μέθοδος» τῶν ἀριστοτελικῶν πραγματειῶν (βλ. π.χ. τή διατύπωση τῶν «ἀποριῶν» στο βιβλίο Β τῶν Μετά τά φυσικά).
45. Βλ. τή σχετική ἐκθεση τῶν ἐρευνῶν ἀπό τόν J. Sprute, ε.ά. σ. 148 κ.έ.
46. Στή Ρητορική (1396b29-33) θεωροῦνται οἱ τόποι: «ἐξειλεγμένοι προτάσεις περί ἕκαστον, ἐξ ὧν δεῖ φέρειν τά ἐνθυμήματα τόπων». Τό περιεχόμενο αὐτῶν τῶν προτάσεων εἶναι σαφῶς ἀξιολογικό. Στά Πολιτικά (Δ11) κατονομάζεται ρητά ὡς τόπος («στοιχεῖον») ἡ πρόταση «τό μέτρον καί τό μέσον ὁμολογεῖται ἄριστον εἶναι», πού ταυτόχρονα εἶναι καί «ἐνδοξον», καί ἀποτελεῖ τήν γενική προκείμενη πληθώρας συλλογισμῶν μέ ἀξιολογικά καί δεοντικά συμπεράσματα.
47. Βλ. τό ἄρθρο τοῦ O. Gigon, *Aristoteles' Topik* III, 1-3, στόν τόμο πού ἀναφέρθηκε στή σημ. 3 σσ. 233-256.
48. Βλ. ἐπίσης Ἀναλ. πρ. 68a25-68b7 καί Ρητορ. 1359a15 κ.έ.
49. Βλ. σχετικά καί τή μελέτη τοῦ καθηγητή Κ. Βουδούρη, *Ἡ γλώσσα τῆς πολιτικῆς καί ἡ πολιτική φιλοσοφία*, Ἀθήνα 1982, σ. 86 κ.έ. (ἀνάτυπο ἀπό τόν τόμο *Φιλοσοφία καί πολιτική*, Ἑλληνική Φιλοσοφική Ἑταιρεία, ἔκδ. Μ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1982).

ΜΑΡΚΟΣ ΒΑΡΔΑΚΗΣ
ΧΑΪΔΕΛΒΕΡΓΗ